

ارزیابی اثرات اجرای طرح کنترل ورود دام از مناطق قشلاقی به مراوع ییلاقی در استان اصفهان

یوسف قنبری، کارشناس ارشد مرکز تحقیقات منابع طبیعی و امور دام استان اصفهان
محسن راستی اردکانی، کارشناس مرکز تحقیقات منابع طبیعی و امور دام استان اصفهان

چکیده:

هر ساله مراوع ییلاقی شهرستان سمیرم حدود ۱/۶ میلیون رأس دام عشایری را در فصل چرا تعلیف می‌نمایند که این تعداد دام حدود ۳۰٪ از تعداد کل دام استان اصفهان را تشکیل می‌دهد. فشار بیش از حد دام و گرمی هوا، هجوم گیاهان یکساله مهاجم (مانند گیاه بهمن) در قشلاق و نگرانی از چراندن مرتع توسط روستاییان و دامداران بدون پروانه در ییلاق و کوتاه شدن زمان کوچ، باعث می‌گردد که عشایر زودتر از موعد به مراوع ییلاقی کوچ نمایند که این امر مشکلات متعددی را برای ادامه حیات و زادآوری گیاهان مرتعی که هنوز در مراحل رویشی هستند پدید می‌آورد. اداره کل منابع طبیعی استان اصفهان طی ۱۲ سال گذشته سعی نموده است با اجرای طرح کنترل ورود دام فرصت مناسبی برای رشد رویشی گیاهان فراهم آورد و از سیر تخریبی مراوع جلوگیری نماید. اجرای این طرح مسائل اقتصادی و اجتماعی و سیاسی را در منطقه پدید آورده است. از جمله اهداف تحقیق حاضر، نظرسنجی از بهره‌برداران مستقیم مراوع (عشایر) می‌باشد که ضمن ارائه دیدگاه آنها درباره نحوه اجرای این طرح، اثرات اجتماعی و اقتصادی ناشی از اجرای آن نیز مورد بررسی قرار گیرد.

برای انجام این تحقیق، در نیمه اول سال ۱۳۷۹ از تیره‌های مختلف عشایری منطقه سمیرم، متناسب با جمعیت هر تیره، تعدادی خانوار انتخاب و ضمن مراجعه حضوری به محل اسکان آنها با استفاده از پرسشنامه، اطلاعات مورد نظر در مورد مباحث اجتماعی و اقتصادی ناشی از اجرای طرح کنترل ورود دام جمع‌آوری گردید.

نتایج این بررسی نشان می‌دهند که:

اکثر پرسش شونده‌گان از اجرای این طرح اظهار رضایت نمودند.

مشکل عمده منطقه قشلاق، عدم حمایت کافی دولت در تأمین علوفه، عدم خرید دام مازاد با قیمت مناسب به وسیله دولت، نوسان شدید در قیمت خرید دام، گرمای شدید هوا، هجوم گیاهان غیر خوشخوراک و سمی و بروز بیماریهای دامی و نداشتن پروانه چرای دام تعدادی از عشایر می‌باشد.

اشغال و تخریب مراتع میان‌بند باعث کوتاه شدن زمان پیمایش مسیر بین قشلاق و بیلاق شده است که این زمان از ۶۰ روز، به دو روز کاهش یافته است.

عمده‌ترین دلایل کوتاه شدن مسیر کوچ، اشغال مراتع توسط روستاییان، قرقهای دولتی، کارخانجات، نیروهای نظامی و انتظامی، سازمان حفاظت محیط‌زیست و افزایش زراعت دیم و باغات می‌باشد.

اجرای هماهنگ طرح کنترل ورود دام به وسیله استانهای مجاور نتایج مطلوبتری در زمینه مدیریت دام و مرتع به دنبال خواهد داشت.

واژه‌های کلیدی:

کنترل ورود دام، عشایر، قشلاق، بیلاق و میان‌بند.

مقدمه:

مساحت استان اصفهان بالغ بر ۱۰/۵ میلیون هکتار می‌باشد و سطح مراتع استان اعم از استپی، نیمه‌استپی و بیابانی حدود ۶/۵ میلیون هکتار برآورد شده است که از این سطح نزدیک به ۹۰٪ (حدود ۵ میلیون هکتار) توسط اداره کل منابع طبیعی استان اصفهان ممیزی شده است. بررسی رویشگاههای استان طبق تقسیم‌بندی پابو نشان می‌دهد که عمده‌ترین رویشگاهها به ترتیب شامل مناطق نیمه‌بیابانی با وسعتی بالغ بر ۴۹۶۶۰۰۰ هکتار، مناطق استپی با وسعت ۳۷۸۰۰۰۰ هکتار و مناطق نیمه‌استپی با وسعت ۱۳۸۶۰۰۰ هکتار می‌باشد.

مراتع نیمه‌استپی استان ۱۳/۲٪ از کل استان را شامل می‌شود که در فصل چرا (حدود چهار ماه از سال) تأمین‌کننده علوفه بخش غربی استان بوده و در ارتفاع بیشتری نسبت به مراتع استپی قرار گرفته است که این ویژگی باعث افزایش میزان نزولات جوی و کاهش میانگین دمای سالانه و کاهش تبخیر و تعرق نسبت به مراتع استپی شده است. بررسی توزیع دام در مراتع استپی و نیمه‌استپی استان نشان می‌دهد که به‌رغم وسعت تقریباً سه برابر مراتع استپی نسبت به مراتع نیمه‌استپی، تعداد دام در این مراتع تقریباً نصف مراتع نیمه‌استپی است. همچنین به‌رغم تخریب شدید مراتع نیمه‌استپی، مراتع خوب این رویشگاه به طور متوسط ۵ برابر بیش از مراتع خوب رویشگاه استپی تولید علوفه خشک دارند. مراتع نیمه‌استپی استان همچنین محل سکونت نزدیک به ۸۰ هزار نفر عشایر می‌باشد و دامهای آنها که رقمی در حدود ۱۳۰۰۰۰۰ رأس می‌باشد به طور کامل در فصل چرا از این مراتع تعلیف می‌شوند (۱).

یکی از عوامل مهم در سیر قهقرایی و انهدام مراتع بیلاقی استان، چرای زود هنگام می‌باشد که مانع از رشد طبیعی گیاه شده و زادآوری طبیعی آن را مختل

کرده و در نهایت به تخریب پوشش گیاهی و حتی نابودی گونه‌های گیاهی مرتعی منجر می‌شود.

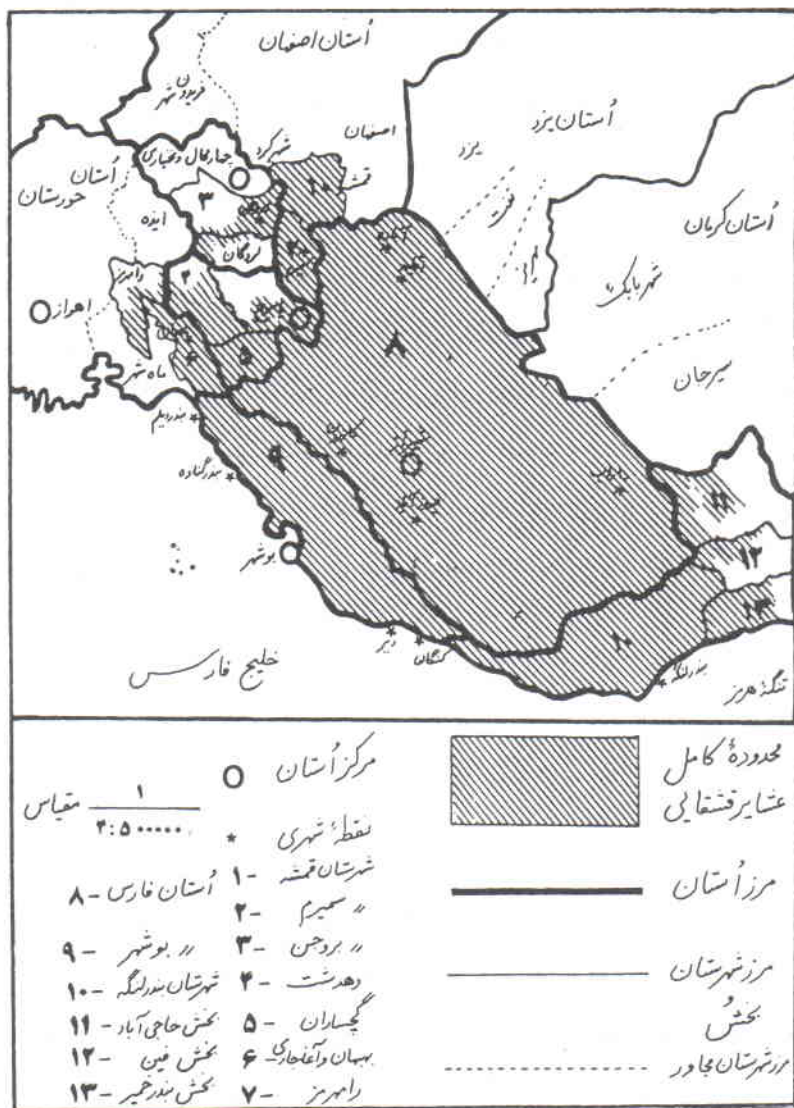
طی سی سال گذشته به دلیل فروپاشی نظام ایلی و عدم جایگزینی مدیریت مناسب برای این جامعه و به هم خوردن تقویم کوچ جهت بهره‌برداری مناسب، تخریب شدید مراتع رخ داده است. بنابراین اداره کل منابع طبیعی استان در قالب طرح کنترل ورود دام برای اعمال مدیریت در تقویم کوچ، هر ساله با بسیج نیرو و هماهنگی با اداره‌های مربوطه در شهرستان و صرف هزینه، مانع از ورود زود هنگام عشایر به مراتع بیلاقی استان می‌شود که مشکلات متعددی را برای آن اداره کل و همچنین عشایر ایجاد می‌نماید.

هدف از انجام این مطالعه، بررسی میزان علاقمندی و استقبال از طرح کنترل ورود دام و همچنین دلایل اصلی ورود زود هنگام به مراتع بیلاقی می‌باشد.

مواد و روشها:

جامعه آماری این مطالعه عشایر قشقای می‌باشند که بیلاق آنها در شهرستان سمیرم می‌باشد. در شهرستان سمیرم با ۲۷۶۵۵۸/۱۴۲۲۰ هکتار اراضی ملی، مراتع به طور مجاز می‌تواند طبق برآورد اداره کل منابع طبیعی ۱۲۹۷۷۵۶ واحد دامی را تغلیف نماید (۱) که در عمل تعداد دام موجود بسیار بیشتر از این رقم است. به منظور رسیدن به اهداف مورد نظر در مطالعه، پرسشنامه‌های مختلف تنظیم شد (در سه زمان: ۱- قشلاق، ۲- هنگام کوچ ۳- بیلاق).

پرسشنامه‌های تنظیم شده در برگیرنده اطلاعات عمومی عشایر شامل نام، تیره، طایفه، تعداد دام، سطح سواد، محل بیلاق و محل قشلاق و اطلاعات تخصصی شامل نوع مالکیت، مسائل و مشکلات کوچ شامل تأمین علوفه، تأمین آب، مشکلات مسیر

شکل شماره (۱): محدوده بزرگ عشایر قشقای در استانهای جنوبی کشور

نوع مالکیت، مسائل و مشکلات کوچ شامل تأمین علوفه، تأمین آب، مشکلات مسیر میان‌بند و دلایل زود رسیدن به مراتع استان قبل از اول خرداد ماه (اول خرداد ماه در مراتع بیلاقی از طرف اداره کل منابع طبیعی زمان ورود به مراتع ذکر شده است) بود.

انتخاب جامعه آماری با توجه به مالکیت مرتع انجام پذیرفت که به چهار دسته زیر تقسیم‌بندی شدند: ۱- داشتن پروانه چرا در بیلاق و قشلاق. ۲- نداشتن پروانه چرا در بیلاق و قشلاق. ۳- داشتن پروانه چرا در بیلاق و نداشتن پروانه چرا در قشلاق. ۴- نداشتن پروانه چرا در بیلاق و داشتن پروانه چرا در قشلاق. از این خانوارها به طور کاملاً تصادفی تعداد مناسب انتخاب شده و پرسشنامه‌ها به صورت حضوری تکمیل شد. لازم به ذکر است که عشایر قشقایی از ۶ طایفه (دره شوری، عمله، شش بلوکی، کشکولی بزرگ، کشکولی کوچک و فارسیمدان) تشکیل شده‌اند که در مجموع ۱۴۶ تیره، ۴۹۸ بنکو و ۱۶۸۹۱ خانوار را در برمی‌گیرند.

نتایج:

نتایج این بررسی نشان می‌دهد:

- ۱- بیش از ۹۵٪ از پرسش‌شوندگان با اجرای طرح کنترل ورود دام به وسیله اداره کل منابع طبیعی استان اصفهان موافق می‌باشند.
- ۲- بیش از ۹۰٪ از عشایر معتقد بودند این طرح باید به وسیله سایر استانهای مجاور از جمله فارس، بوشهر و کهگیلویه و بویراحمد به طور همزمان اجرا شود.
- ۳- از مهمترین دلایل ورود زود هنگام عشایر به مراتع در استان اصفهان، نداشتن پروانه چرا در قشلاق و کم شدن مدت زمان کوچ میان قشلاق و بیلاق می‌باشد که در بعضی موارد از ۵۰ روز در گذشته به ۱۰ تا ۲۰ روز کاهش یافته است.

۴- علت اصلی کاهش مدت زمان ذکر شده در بند سه از بین رفتن مراتع میان‌بند به دلایل زیر است:

۴-۱- قرق مراتع به وسیله ارگانهای دولتی.

۴-۲- تبدیل مراتع به دیمزارها، زمینهای زراعی و باغها به وسیله روستاییان.

۴-۳- اشغال مراتع عشایری به وسیله سازمان حفاظت محیط‌زیست تحت عنوان مناطق حفاظت شده.

۴-۴- اشغال مراتع به وسیله نیروهای نظامی و انتظامی برای احداث مراکز و پادگانهای نظامی.

۴-۵- واگذاری مراتع به افراد از راه طرحهای مختلف جهت کشاورزی و باغداری.

۵- نتایج این بررسی همچنین نشان می‌دهد که ورود زود هنگام عشایر به منطقه، به دلیل عوامل متعدد دیگری است و خود عشایر به اهمیت حفظ مراتع و ورود بموقع به مرتع به طور کامل واقف هستند. این عوامل عبارتند از:

۵-۱- به دلیل از هم پاشیده شدن نظام و نظارت ایلی، تعدادی از دامداران که در گذشته فقط در ازای دریافت مبلغی برای دیگران چوپانی می‌کردند، بدون آنکه پروانه چرا داشته باشند تبدیل به دامدار شده و مشکلات متعددی را ایجاد نموده‌اند.

۵-۲- ۴۵ درصد از خانوارهای عشایری این تحقیق به دلیل نداشتن پروانه چرا در قشلاق مجبور به اجاره زمین هستند که بعد از مدت زمان مشخص (اواخر اسفند ماه) و اتمام مدت اجاره مجبور به ترک منطقه می‌شوند که به کوچ زود هنگام از قشلاق می‌انجامد.

۵-۳- نزدیک به ۱۰٪ از عشایر به دلیل ترس از چریده شدن مراتع به وسیله عشایر بدون پروانه و یا روستاییان اقدام به کوچ زود هنگام می‌نمایند.

۵-۴- حدود ۴۰٪ از عشایر دلیل کوچ زود هنگام خود از قشلاق را گرما، کمبود آب، هجوم گیاهان مهاجم و سمی (گیاه بهمن با اسم علمی *Stipa capensis*)، احتمال مرگ و میر بره‌ها و عدم حمایت دولت در زمینه‌های مالی و معیشتی ذکر می‌نمودند. ۶- ۷۸ درصد از خانواده‌های عشایر نمونه معتقد بودند که اجرای طرح کنترل ورود دام با حمایت سایر استانها و سازمانهای مرتبط، در بحث مدیریت مرتع و جلوگیری از تخریب آن ضروری است.

بحث:

عشایر قشقای همانند کوچ‌نشینان برای ادامه معیشت و تدام روند اقتصادی خود مجبورند به صورت فصلی تغییر مکان دهند و در محیطهای بیلاقی و قشلاقی جابجا شوند. از این رو کوچ و مسائل مربوط به آن یکی از پدیده‌های کهن و در عین حال جالب زندگی عشایری در میان قشقایها محسوب می‌شود.

بسیاری از اتفاقات، درگیریها و مسائل راجع به مالکیتها، به‌طور معمول در مورد کوچ و مراتع موجود در این مسیر می‌باشد. به‌طور کلی در مورد کوچ ایل قشقای به چند مطلب به‌طور خلاصه اشاره می‌شود:

۱- کوچ از جمله عاداتهای ضروری برای تداوم معیشت کوچ‌نشینی به‌شمار می‌رود.
 ۲- کوچ در ایل قشقای در درجه اول در ارتباط با شرایط طبیعی و تغییرات فصلی آب و هوا و رویش گیاه می‌باشد.

۳- به‌طور معمول مسیر کوچ طایفه‌های قشقای به گونه‌ای است که بخشهای وسیع مناطق گرمسیری جنوب فارس و سواحل بوشهر و جنوب شرق خوزستان را به بخشهای محدود و فشرده زاگرس شمالی و ارتفاعات سردسیر واقع در چهارمحال و بختیاری، فارس شمالی و جنوب اصفهان متصل می‌کند و از این رو مسافتهای طولانی

در حد چندین جابجایی محلی در گرمسیر یا سردسیر انجام می‌دهند که علت اصلی آن کاهش علوفه و منابع آب و یا نیازهای اقتصادی مانند کار در مزارع و اجاره مرتع و ... است.

مدت زمان کوچ و فاصله میان بیلاق و قشلاق خود از عواملی است که می‌تواند در تعیین زمان کوچ طایفه‌های مختلف قشقای نقش داشته باشد. در واقع میان میزان فاصله بیلاق و قشلاق و مسافت طی شده از یک طرف و زمان شروع کوچ از طرف دیگر رابطه و همبستگی‌هایی وجود دارد که به چند نمونه آن اشاره می‌شود:

۱- طایفه دره شوری که میان سمیرم و جنوب فیروزآباد که بیش از ۹۰۰ کیلومتر از هم فاصله دارند در رفت و آمد می‌باشند، به خاطر اینکه تا حدود دو ماه باید در راه باشند، لازم است کوچ خود را در اوایل فروردین ماه شروع کنند تا بموقع یعنی اواخر اردیبهشت ماه به ارتفاعات سمیرم که مراتع مناسب و غنی دارد، برسند.

۲- تیره ایمانلو که مسافتی حدود ۴۵۰ کیلومتر میان قشلاق (کهمره کازرون و دلوار بوشهر) و بیلاق (سمیرم) طی می‌کنند به خاطر بعد مسافت باید کوچ خود را از اوایل فروردین ماه شروع کنند (۲).

با توجه به این مطالب مشخص شده است که وجود ایلرآه و مراتع میان‌بند در بعضی مواقع، حتی مهمتر از مراتع بیلاقی و قشلاقی به حساب می‌آید. امروزه نابودی و اشغال مراتع میان‌بند آثار منفی خود را به وضوح در اقتصاد عشایر و همچنین نابودی مراتع در بیلاق نشان داده است.

با توجه به نتایج بدست آمده از این تحقیق می‌توان عمده‌ترین دلایل تخریب مراتع و چرای زود هنگام دامهای عشایر را، از هم پاشیده شدن نظام و عرفهای ایلی دانست که سبب از بین رفتن تقویم کوچ عشایر، دامدار شدن تعداد زیادی از عشایر که پیش از این برای افراد دیگر چوپانی می‌کرده‌اند، تجاوز به مراتع به ویژه در مراتع

میان‌بند و افزایش تعداد دام خانوارهای عشایری به دلیل نبود نظارت در این زمینه شده است که به‌رغم تلاش‌های بعمل آمده هنوز جایگزین مناسبی برای آن وجود ندارد. تعداد دامداران بدون پروانه در قشلاق و ییلاق یکی از مهمترین دلایل کوچ زود هنگام عشایر می‌باشد. این دسته از افراد در مناطق ورودی به ییلاق مشکلات متعددی برای منابع طبیعی ایجاد می‌نمایند و پس از ورود به ییلاق ضمن استفاده از مراتع دامداران پروانه‌دار، موجبات تخریب مراتع را فراهم می‌سازند و سبب می‌شوند که دامداران پروانه‌دار و رعایت‌کننده تقویم کوچ به منظور جلوگیری از تعلیف علوفه مرتعشان زودتر اقدام به کوچ نمایند.

همچنین بی‌اهمیت شدن سایر جنبه‌های زندگی عشایر مانند صنایع دستی، تولید پشم و کرک و نیاز روزافزون جامعه به گوشت قرمز سبب شده که عشایر بیشتر به این سمت گرایش داشته و در استفاده از مراتع زیاده‌روی نمایند. از جمع‌بندی نتایج بدست آمده از این تحقیق می‌توان چنین استنباط کرد که به طور کلی اجرای طرح کنترل ورود دام جایگزین مناسبی برای مدیریت عشایر در حفظ مراتع است. اما به نظر می‌رسد برای موفقیت کامل این طرح لازم است شرایط دیگری نیز حاکم باشد که عمده‌ترین آنها عبارتند از:

۱- احیای مراتع میان‌بند:

- ۱-۱- یکی از مشکلات اصلی مراتع میان‌بند این است که در محدوده جغرافیایی چندین استان قرار گرفته‌اند، بنابراین متولی مشخصی از نظر منابع طبیعی ندارند.
- ۱-۲- به علت آنکه وجود عشایر (گاهی بدون پروانه) در هر مرتعی، مشکلاتی را برای استان ایجاد می‌نماید بنابراین استانهای قشلاقی هیچ‌گونه ممانعتی برای خروج زودتر از موعد از آن استان ایجاد نمی‌نمایند و این مسأله سبب فشار بر مراتع ییلاقی می‌شود.

۱-۳- به علت موقعیت خاص مراتع میان‌بند که بیشتر در مناطق صعب‌العبور قرار دارند، به طور کلی این مراتع از لحاظ جغرافیایی محدودیتهای بسیاری برای دامدار ایجاد می‌نمایند و فاقد مراتع وسیع می‌باشند. از طرفی در معدود بخشهای مناسب این مراتع نیز واگذاری زمین برای کشاورزی دیم یا باغداری در راستای اشتغالزایی دولتی، احداث جاده، قرقهای متعدد و گاهی غیر ضروری، پادگانهای نظامی و غیره سبب شده است که عشایر مدت دو ماه میان‌بند را طی ۱۰ تا حداکثر ۱۵ روز طی نمایند و وارد مرز مراتع ییلاقی شوند. بنابراین تقویت مراتع میان‌بند و جلوگیری از حرکت زود هنگام عشایر از قشلاق از راه ساز و کارهای تعریف شده یکی از راهکارهاست.

۱-۴- این بررسی نشان می‌دهد که مشکل اساسی در مراتع میان‌بند وجود دارد، بنابراین اجرای طرح کنترل ورود دام فقط در مراتع ییلاقی، نتیجه موفق و مطلوبی در زمینه مدیریت دام و مرتع به دنبال نخواهد داشت. در عین حال تأکید می‌شود که اجرای طرح با شرایط فعلی نیز لازم و ضروری است.

۲- بازنگری در مالکیت مراتع:

۱-۲- از آنجا که تعدادی از عشایر در قشلاق پروانه داشته و در ییلاق فاقد پروانه هستند، باید در مکانهای مناسبی از ییلاق نسبت به صدور پروانه بهره‌برداری اقدام نمود. با اجرای این روش تعدادی از تیره‌های عشایر جلودار (عشایری که زودتر از موعد به ییلاق می‌رسند) بموقع به مراتع خود مراجعه می‌نمایند.

۲-۲- برای عشایر بدون پروانه در قشلاق هم این مسأله به نوعی دیگر مطرح بوده است به طوری که سبب شده پس از اتمام اجاره زمین، زودتر از موعد از قشلاق حرکت نمایند که به نظر می‌رسد با صدور پروانه برای این تیره‌ها نیز تا حدی از حرکت و ورود زود هنگام آنان به مراتع ییلاقی جلوگیری شود.

۲-۳- بعضی از عشایر که خود روستانشین یا شهرنشین شده‌اند و به شغل دامداری اشتغال ندارند، با اجاره دادن پروانه مرتع خود به دامداران سبب می‌شوند که دامدار بدون رعایت ظرفیت دامی مرتع و همچنین زمان ورود و خروج دام از آن، فشار مضاعفی را بر مراتع وارد نماید که باید این افراد شناسایی شده و نسبت به لغو پروانه چرا و واگذاری آن به عشایر صاحب‌حق اقدام شود.

۲-۴- نظارت بیشتر منابع طبیعی بر استفاده صحیح از مراتع و احیاء آن توسط مالک ضروری است.

پیشنهادها:

- ۱- اجرا و ادامه طرح کنترل ورود دام توسط اداره منابع طبیعی نه تنها به وسیله استان اصفهان، بلکه با همکاری استانهای قشلاقی (فارس، بوشهر، کهگیلویه و بویراحمد و خوزستان) لازم و ضروری می‌باشد.
- ۲- برای عشایر جهت حرکت در مناطق میان‌بند جایگاههای استقرار با امکاناتی از جمله تأمین علوفه، خدمات دامپزشکی، خرید دام مازاد، تأمین آب و... و همچنین یک مسیر مشخص (برای جلوگیری از هر گونه تعرض) در نظر گرفته شود.
- ۳- در مواقع خشکسالی و کمبود علف، دام با قیمت تضمینی از عشایر خریداری شود. با توجه به اینکه مراتع بعضی از عشایر تا کرانه‌های خلیج فارس ادامه دارد امکان خرید دام زنده و صدور آن به کشورهای حاشیه خلیج فارس بررسی شود.
- ۴- با وجود نواقص و کمبودهای اجرایی در طرح کنترل ورود دام که در ایسن بررسی مشخص شد، ادامه اجرای طرح به‌طور کامل ضروری به نظر می‌رسد.

تشکر و قدردانی:

این طرح با همکاری کارشناسان اداره کل منابع طبیعی استان اصفهان به ویژه آقای مهندس مهاجری و آقایان رضایی و سجادی به ترتیب مسئول و معاون اداری منابع طبیعی شهرستان سمیرم، کارشناس اداره کل امور عشایری استان اصفهان آقای مهندس پورفرزانه و مسئول اداره عشایری شهرستان سمیرم آقای مهندس محمدی انجام شده است که بدین وسیله از زحمتهای آنان تشکر می‌شود.

منابع:

- ۱- مرکز تحقیقات منابع طبیعی و امور دام استان اصفهان، ۱۳۷۶. معرفی عرصه مناسب ایستگاه تحقیقاتی دام و مرتع در استان اصفهان.
- ۲- مستوفی الممالکی، ز.، ۱۳۷۷. جغرافیای کوچ‌نشینی عمومی و ایران با تأکید بر ایل قشقایی. انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی، ۵۷۶ صفحه.

